

Identification of socio-educational factors affecting students' desire to attend the mosque based on Shahid Behnam Mohammadi's plan

seyed Mahdi rafati asl¹ | sadegh rezaei²

Abstract

The purpose of this research was to identify the factors influencing students' desire to go to the mosque based on the plan of Shahid Behnam Mohammadi. In terms of practical purpose, the present research is a mixed method in which the qualitative part of the document review and the quantitative part of the cross-sectional survey method are used. The statistical population of this research includes teachers and students of Tehran. Based on Morgan's table, the current random sample was 103 people, and the researcher-made questionnaire was implemented on them. Descriptive statistics and inferential statistics (one-sample T, Nunley's utility spectrum, independent two-group T, and Friedman's test) were used to analyze quantitative data. The findings showed that based on the opinion of the audience of Shahid Behnam Mohammadi project, there are no serious obstacles in terms of the internal influencing factors of the project regarding the lack of youth recruitment. Regarding the prioritization of the categories from the point of view of their impact on not attracting the audience to the mosque, from the audience's point of view, the prioritization of the categories in the sample is as follows: planning and educational content (with an average of 2.75), the category of inattention to Constructions and age requirements (with an average of 2.71), facilities and facilities (with an average of 2.56) and finally the category of effective human resources (with an average of 2.52). Also, the findings showed that in the categories of facilities, needs and requirements, and the role of the family, the average score among trainers is higher than its value among the audience. According to other statements, the trainers of the project believe that these factors had a greater impact on not attracting teenagers to the mosque, compared to the contacts regarding the mentioned categories.

Keywords: Religion, teenagers, students, mosques, education.

DOR: 20.1001.1.22516972.1402.31.3.5.5

1. Assistant Professor, Police Training Department, College of Police Sciences and Techniques, Police Officer Training University, Tehran, Iran..
rafatim46@gmail.com
2. Assistant Professor, Training Department, School of Police Sciences and Techniques, Police Officer Training University, Tehran, Iran.
sadeghrezaee61@gmail.com

Publisher: Imam Hussein University

© **Authors**

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).

بحث في قضايا التربية الإسلامية

استكشاف العوامل الاجتماعية-التعليمية المؤثرة على رغبة التلاميذ إلى الحضور في المسجد

بناء على خطة الشهيد بهنام المحمدي

سيد مهدي الرفعتي الأصل¹ | صادق الرضائي²

٦٠

المجلد ٣١
الخريف ١٤٤٤

ورقة البحث

تاريخ الاستلام: 18 نوالحجه 1443
تاريخ المراجعة: 2 ربيع الاول
تاريخ القبول: 10 ربيع الاول
1445
تاريخ النشر: 3 ربيع الثاني 1445

١٨٠-١٤٧:صص

ISSN: 2251-6972
E-ISSN: 2645-5196

الملخص

وكان الغرض من هذا البحث هو التعرف على العوامل المؤثرة على رغبة التلاميذ إلى المسجد بناء على خطة الشهيد بهنام المحمدي. يعد البحث الحالي من حيث الهدف عملياً، و من حيث المنهج مختلطة، حيث تم استخدام الدراسة الاسنادية في القسم النوعي و تم استخدام طريقة المسح المقطعي في القسم الكمي. يشمل المجتمع الإحصائي لهذا البحث المربين و التلامذة في مدينة الطهران. و بناء على جدول مورغان تكونت عينة البحث الحالي من ١٠٣ أشخاص، و طبقت عليهم الاستبانة التي أعدها الباحث. تم استخدام الإحصاء الوصفي و الإحصاء الاستنباطي (T عينة واحدة ، طيف مطلوية التانلي، T مجموعتين مستقلتين ، و اختبار الفريدمن) لتحليل البيانات الكمية. أظهرت النتائج أنه بناء على رأى مخاطبي خطة الشهيد بهنام المحمدي، لا توجد موعات جديدة من حيث العوامل المؤثرة الداخلية للخطة فيما يتعلق بقلة جذب الشباب. و فيما يتعلق بترتيب الفئات حسب أولوياتها من حيث مدى تأثيرها على عدم جذب الجمهور إلى المسجد، فمن وجهة نظر المخاطبين، فإن ترتيب اولويات الفئات في العينة هو كما يلي: التخطيط و المحتوى التعليمي (بمتوسط ٢.٧٥)، مقولة عدم الاهتمام باحتياجات و متطلبات العمري (بمتوسط ٢.٧١)، و التجهيزات و التسهيلات (بمتوسط ٢.٥٦)، و في النهاية مقولة المنابع البشرية المؤثرة (بمتوسط ٢.٥٢). كما أظهرت النتائج أنه في مقولات التجهيزات و الاحتياجات و المتطلبات و دور الأسرة، كان متوسط الدرجات لدى المديرين أعلى من قيمته لدى المخاطبين. بعبارة اخرى، ان مدربي الخطة -في القياس مع المخاطبين في مجال المقولات المذكورة- يعتقدون أن هذه العوامل كان لها الأثر الأكبر في عدم جذب المراهقين إلى المسجد. تشير النتائج الكلية إلى أن معظم العوامل التي تجذب التلاميذ المراهقين إلى المسجد ترتبط بعوامل مؤثرة في خارج المسجد. الكلمات الرئيسية: التدين، المراهقون، التلاميذ، المساجد، التربية

DOR: 20.1001.1.22516972.1402.31.3.5.5

١. الكاتب المسؤول: أستاذ مساعد، قسم التعليم الانتظامية، كلية علوم و الفنون الانتظامية، جامعة تدريب ضابط الشرطة، مدينة طهران، بلد الايران. rafatim46@gmail.com

٢. أستاذ مساعد، قسم التعليمية-التربوية، كلية علوم و الفنون الانتظامية ، جامعة تدريب ضابط الشرطة الطهران، الايران.

المؤلفون

الناشر: جامعة الامام الحسين (ع)

هذه المقالة متاحة لك بموجب رخصة المشاع الإبداعي (CC BY).

مقدمه

مساجد به عنوان مکان تجمع مسلمانان جایگاهی فوق العاده در نظام ارزشی ما دارد. اصولاً از نظر اسلام تربیت از گهواره آغاز میشود و در خانواده شکل می گیرد. مقدمات و پایه گذاری آن از مرحله تشکیل جنین و حتی قبل از آن است. ولی آنچه که صورت رسمی دارد از لحظه تولد است و با ذکر اذان و اقامه در دو گوش کودک شروع میشود. بعدها و به تدریج در مراحل مختلف زندگی، ما وظیفه ای در قبال کودک داریم که به عنوان مربی باید به ادای آن پردازیم. شک نیست که تا حدود هفت سالگی اعمال قدرت و فشار مطرح نیست. حتی رفتار مذهبی کودک صورت بازی و سرگرمی دارد. سعی و تلاش ما باید بر این باشد که تکالیف مذهبی بر کودک سنگین نیاید و او را خسته نکند. در طول مدت تربیت در هفت سال اول، کوشش بر این است که مصداق ها و مدل هایی عرضه و ارائه شوند که برای کودک درس آموز باشند و شیوه تربیت به گونه ای باشد که نیازی به اصلاح و تجدید نظر در آن ضرورت پیدا نکند که بسیاری از لغزش های مذهبی افراد در این رابطه است (اسحاقی، ۱۳۸۹).

در میان این نهاد وسیع آموزشی، «مدرسه» اولین محیطی است که انسان بطور معمول در آن پای میگذارد و شخصیتش رشد پیدا میکند؛ به تعبیر دیگر، بعد از خانواده، اولین گام ترقی جسمی و عاطفی و روحی فرزند در این جایگاه طی میشود.

مدارس که در برگیرنده بهترین دوران و ساعات زندگی انسانها برای یاد گرفتن و پرورش یافتن هستند، می توانند نقش منحصر بفردی در تعیین راه و رسم زندگی و چگونگی پیمودن آن برای هر فرد از مخاطبان ایفاء کنند. در نظام جمهوری اسلامی ایران، پرورش دانش آموزان در کنار آموزش آنها جزء وظایف اصلی وزارت آموزش و پرورش قرار گرفته که حاکی از پذیرش و اعتقاد به این امر مهم است.

بعد از خانواده و مدرسه، مسجد از اصلی ترین نهادهای یک جامعه اسلامی است. مسجد با مفهوم مقدس و معنای والای خود در فرهنگ اسلامی جایگاهی خاص دارد و در قرآن کریم و احادیث نبوی و روایات معصومین، نکات مهم و اساسی دربارهی آن وارد شده است (براتی، ۱۳۹۲). خداوند از مسجد به عنوان خانه خود یاد می کند (ابن بابویه، ۱۴۱۳). لذا مسجد تنها یک

مکان نیست، بلکه سازمانی مهم است برای اجتماع مسلمانان و اتحاد و یکپارچگی و هدایت آنان به سوی نیکی. حضور مردم در مسجد علاوه بر اینکه شاخصی برای درک وضعیت دینی یک جامعه است، خود به عنوان عاملی اثرگذار بر دین‌گرایی افراد به حساب می‌آید (براتی، ۱۳۹۲).

طرح شهید محمدی بر اساس دیدگاه‌های تربیتی بنیان‌گذار کبیر انقلاب اسلامی امام خمینی رحمه الله علیه و مقام معظم رهبری حفظه الله تعالی پایه ریزی شده است. طرح موصوف، سرلوحه‌ی کار خود را پرورش دانش آموزشی عالم، مهذب و پایبند به آرمان‌های اسلام و انقلاب و نیروهایی کارآمد قرار داده است؛ و صد البته این امر میسر نمی‌شود مگر با تعامل سازنده و دقیق سه ضلع: خانواده، مسجد و مدرسه. بیشک نهاد آموزش و پرورش که از مدرسه تا آستانه ورود به

تحصیلات دانشگاهی را در بر می‌گیرد، نقشی حیاتی در بیداری فرهنگی یک جامعه اسلامی دارد. با توجه به این سه ضلع مثلث تربیت، طرح شهید محمدی در واقع، طرحی اجرایی و جامع است که در نظر دارد با روشنگری خانواده و معرفی پایگاه مسجد به دانش‌آموزان مدارس، برقرار کننده ارتباط بین این سه عنصر باشد. ولی در طول اجرای این طرح طی یکسال گذشته مشکلات و چالش‌های زیادی وجود داشته است. توجه مدارس و خانواده، همراهی و یکدلی این سه ضلع در راستای رسیدن به اهداف مورد نظر در طرح شهید بهنام محمدی در کنار چالش‌ها و مشکلات اجرایی در مساجد که مانع جذب نوجوانان در مساجد شده است، محقق را بر این واداشت تا پس از اجرای این طرح در طول یکسال گذشته به شناسایی آسیب‌ها و موانع موجود در جذب نوجوانان پردازد و بررسی شود چه عواملی باعث افزایش تمایل دانش‌آموزان به مساجد شده است تا با فراهم‌سازی بسترهای لازم بتواند قدم بزرگی در تربیت دانش‌آموزان و همراهی اهداف این سه ضلع یعنی خانواده، مدرسه و مسجد بردارد، علیرغم تلاش‌های گسترده دشمنان در حوزه‌های مختلف بویژه در بستر رسانه و فضای مجازی که با هدفگیری تضعیف روحیه دینی نوجوانان، با شناسایی پیشرانها و تسهیلگرهای جذب این قشر حساس جامعه به مسجد می‌توان به مقابله با این هجمه‌ها پرداخت. بنابراین محققین بدنبال پاسخ به این پرسش اساسی هستند که عوامل اجتماعی - تربیتی مؤثر بر تمایل دانش‌آموزان به حضور در مسجد بر اساس طرح شهید محمدی کدامند؟

مبانی نظری پژوهش

معنویت^۱

معنویت یک ثروت فوق‌العاده و یک سازه متفاوت است که نمی‌توان آن را با یک تعریف ساده بیان کرد. معنویت به عنوان یکی از ابعاد انسانیت، شامل آگاهی و خودشناسی است و نیاز فراتر رفتن از خود در زندگی روزمره و یکپارچه شدن با کسی غیر از خودمان است. این آگاهی ممکن است منجر به تجربه‌ای شود که فراتر از خودمان است (جانسون^۲، ۲۰۰۱). به عبارت دیگر، معنویت امری همگانی است و همانند هیجان، درجات و جلوه‌های مختلفی دارد به طوری که ممکن است هشیار یا ناهشیار، رشد یافته یا غیر رشد یافته، سالم یا بیمارگونه، ساده یا پیچیده و مفید یا خطرناک باشد (وگان، ۲۰۰۲). ایمونز^۳ تلاش کرد معنویت را بر اساس تعریف گاردنر از هوش، در چارچوب هوش مطرح نماید. وی معتقد بود معنویت می‌تواند شکلی از هوش تلقی شود زیرا قادر به پیش‌بینی عملکرد و سازگاری فرد (مثلاً سلامتی بیشتر) بوده و همچنین می‌تواند قابلیت‌هایی را مطرح کند که افراد را قادر سازد تا به حل مسائل پرداخته و به اهدافشان دسترسی پیدا کنند. در حالی که گاردنر، ایمونز را مورد انتقاد قرار می‌دهد و معتقد است که باید جنبه‌هایی از معنویت را که مربوط به تجربه‌های پدیدارشناختی هستند (مثل تجربه تقدس یا حالات متعالی) از جنبه‌های عقلانی، حل مسئله و پردازش اطلاعات جدا کرد (امر، ۲۰۰۵). میتوان علت مخالفت بعضی از محققان همانند گاردنر در مورد این مسئله که هوش معنوی متضمن انگیزش، تمایل، اخلاق و شخصیت است را به نگاه شناخت‌گرایانه آنان از هوش نسبت داد (نازل، ۲۰۰۴) و گان بعضی از خصوصیات معنویت را چنین عنوان کرده است:

۱. بالاترین سطح رشد در زمینه‌های مختلف شناختی، اخلاقی، هیجانی و بین‌فردی را در بر

می‌گیرد.

۲. یکی از حوزه‌های رشدی مجزا است.

۱. Spirituality

۲. Johnson

۳. Emmons

۳. بیشتر به عنوان نگرش مطرح است (مانند گشودگی نسبت به عشق).

۴. شامل تجربه های اوج میشود.

به طور کلی معنویت^۱ از واژه روح گرفته شده که به سفر زندگی در کشف معنا و مفهومی شخصی اشاره دارد و اصطلاحی است برگرفته از کلمه لاتین برای نفس و تنفس کردن و نشان دهنده اصل پویا و زنده ی موجود در هستی یعنی حس حفظ کردن زندگی است. با این تعریف روح چیزی است که زندگی می دهد یا به موجود جان می بخشد. در لغت نامه دهخدا معنویت به معنای معنوی بودن است و معنوی منسوب به «معنی» در مقابل لفظ و نیز «باطنی و روحانی» در مقابل «مادی و صوری» است. به دیگر سخن، معنویت یعنی معنایی که فقط توسط قلب شناخته میشود. معنویت در فرهنگ آکسفورد به معنی در ارتباط بودن با روح یا کیفیت های روانی برتر، متعلق بودن یا در ارتباط بودن با چیزها یا موضوعات مقدس، ایستادن یا تکیه دادن به دیگران، دین داری، درستکاری، پرهیزکاری، و به لحاظ روحی خوب بودن، داشتن تمایلات یا غرایز معنوی و... آمده است. با توجه به تعاریف بالا، مفهوم معنویت با حیاتی ترین کیفیات زندگی سروکار دارد و متضمن ویژگی های غیر مادی در زندگی است که از جسم یا سایر امور مادی تر و محسوس تر ما منجمله حواس پنجگانه متمایز است.

دیدگاه های مختلف در زمینه معنویت

۱- دیدگاه الکینز^۲

الکینز معنویت را راهی برای بودن و تجربه کردن می داند که از طریق آگاهی از یک بعد متعالی بدست آمده و بوسیله ارزش های قابل تعریف و مسلم با توجه به خود، دیگران، طبیعت، زندگی و هر آنچه یک فرد به عنوان نهایت و غایت در نظر دارد مشخص می شود (مهیر، ۲۰۰۰). الکینز و همکاران چند بعد مهم معنویت را تعریف کردند که عبارتند از:

الف: درک معنا و مفهوم زندگی

۱. Spiritus

۲. Elkins

ب: داشتن حس تقدس در زندگی

ج: بهبود تعادل در ارزشهای مادی

د: داشتن چشم اندازی برای بهبود جهان (ساغروانی، ۱۳۸۸).

۲- دیدگاه ویگزورث^۱

از نظر ویگزورث (۲۰۰۴) معنویت نیاز درونی انسان به اتصال با چیزی وسیع تر از خودمان است.

چیزی و رای خود که به صورت داشتن ۲ مولفه تعریف میشود:

مولفه عمودی: چیزی مقدس، الهی، بدون زمان و مکان، قدرتی برتر، هوشیاری غایی یا تمایل

به متصل بودن به منبع لایتناهی و هدایت توسط آن منبع

مولفه افقی: در خدمت هم نوعان و موحودات دیگر بودن

۳- دیدگاه گروم^۲

گروم (۱۹۹۸) معتقد است معنویت مفهومی هستی شناسی است که انسان تکامل بخش آن است. انسانیت انسان وابسته به وجود معنوی اوست و بدین سان می توان گفت معنویت ریشه های زیست شناختی و تکاملی دارد (صمدی، ۱۳۸۴).

۴- دیدگاه ویلیام وست^۳

ویلیام وست معنویت را تلاش همواره بشر برای پاسخ به چراهای زندگی تعریف کرده و بکار گیری بهینه قوه ی خلاقیت و کنجکاوی برای یافتن دلایل موجود و مرتبط با زیستن در نتیجه تکامل انسان را بخشی مهمی از معنویت می داند (صمدی، ۱۳۸۵).

۱. Wigglesworth , C.

۲. Groome, T.H.

۳. West, W. F.

۵- دیدگاه گاردنر^۱

از نظر گاردنر (۱۹۹۹) معنویت را می‌توان به عنوان توجه به هستی یا مسائل وجودی و یا رسیدن به حالت بودن و یا تأثیری که بعضی مردم بر دیگران می‌گذارند توصیف کرد. وی معتقد است هوش وجودی، دل مشغولی با مسائل غایی یعنی شناختی‌ترین بعد معنویت است و اظهار می‌کند که شاید هوش وجودی نوعی از هوش باشد.

مفهوم شناسی دین

شاید بتوان از نگاهی درون‌دینی، دین را در سنت اسلامی به دو عنصر اساسی ارجاع داد: وحی یا پیام خداوند به انسان‌ها (= دین) و پاسخ مثبت انسان به وحی الهی (= تدین). لذا در این نگاه، حقیقت دین و تدین اسلامی، یک حقیقت شرعی محسوب می‌شود، چرا که این خداوند است که تعیین می‌کند دین و تدین اسلامی چیست. لازمه تصدیق این سخن، آن است که مسئله تدین اسلامی را باید با رویکردی درون‌دینی مورد تحقیق و بررسی قرار داد. در راستای این هدف، ترجیح داده شد که بحث را با رجوع به آثار علمای دین اسلام (روحانیون)، که به واسطه دانش تخصصی که به متون مقدس مذهبی دارند از اقتدار و مشروعیت زیادی در حوزه دین و بالاحص تفسیر متون مذهبی برخوردارند، آغاز نموده و سپس به متفکران مسلمان غیرروحانی پردازیم (توسلی و مرشدی، ۱۳۸۵).

اکثر قریب به اتفاق علمای اسلام، «دین» را مجموعه عقاید، اخلاقیات و احکامی تعریف نموده‌اند که خداوند توسط پیامبرانش برای هدایت بشر فرستاده است. این مدل سنتی از تعریف دین که امروزه در عرف علمای اسلام، رایج و تا اعصار بسیار دوری قابل ردیابی است در دین سه عنصر یا سه بُعد اصلی را از همدیگر تمییز می‌دهد: «عقاید»، «اخلاق» و «احکام». برای اثبات این مدعا، ضروری است به تعدادی از تعاریف علمای مسلمان (روحانیون شیعه) استناد شود.

«رکن اساسی دین اعتقاد به خداست که موجودی ماورای طبیعی، غیرحسی و غیرجسمانی است... اعتقاد به موجود ماورای طبیعی و این که باید دستورات او را عمل کرد اساس دین است» (مصباح یزدی، ۱۳۹۱).

۱. Gardner

علامه طباطبایی، دین الهی را مجموعه عقاید و یک سلسله دستورهای عملی و اخلاقی می‌داند که پیامبران از طرف خداوند برای راهنمایی و هدایت بشر آورده‌اند. علامه طباطبایی نیز دین را به سه بخش عمده تقسیم نموده است: اعتقادات، اخلاقیات و اعمال (همان: ۱۶). به‌طور کلی «دین» از نظر علامه طباطبایی نظامی منسجم از اعتقادات، اخلاقیات و وظایف عملی است. وظایف عملی دین، دارای دو جنبه فردی و اجتماعی است. علامه طباطبایی در توضیح این سه عنصر دین بیان داشته‌اند:

«عقیده یا اعتقاد» به یک صورت فکری می‌گوییم که انسان به او ایمان و تصدیق دارد؛ مانند این که می‌گوییم جهان هستی و هر چه در اوست آفریده خداوند است، آفریدگار جهان یکی است و نظایر اینها... «خُلُق» به یک صورت ادراکی می‌گوییم که در درون انسان جایگیر شده و در هر موقع مناسب در درون انسان جلوه کرده و او را به اراده عمل وادار می‌نماید... «عمل» مجموعه‌ای است از حرکات و سکناات که انسان باشعور و اراده برای رسیدن به یکی از مقاصد خود انجام می‌دهد... اخلاق عموماً در میان علم و عمل واقع است و به عبارت دیگر، از یک طرف با اعتقاد هم‌مرز و از طرف دیگر با عمل و فعل هم‌مرز است (طباطبایی، ۱۳۹۱).

رویکردهای دینی

دین اسلام عنایت ویژه‌ای به انسان و کرامت آن نسبت به دیگر مکاتب دارد. براساس اندیشه اسلامی انسان موجودی است مرکب از جسم و روح، هدف‌مند، کمال‌جو، دارای کرامت و فطرت پاک و خلیفه خداوند در زمین. غایت انسان قرب الهی است، که در سایه تربیت اسلامی (ایمان و عمل صالح) این تعالی حاصل می‌شود.

در این راستا اندیشمندان دینی درباره روش شناخت دین و بهره‌برداری از متون دینی و آموزش آن، دیدگاه‌های متفاوتی دارند. برخی روش عرفانی (با تکیه بر تزکیه نفس و دستیابی به کشف و شهود) را تنها راه شناخت دین می‌دانند، گروهی نیز بر تعبد و تسلیم معرفتی نسبت به متون و ظواهر دینی اصرار ورزیده‌اند (که آنان را ظاهرگرایان و یا ایما نگرایان می‌نامیم) و گروهی نیز طریق عقلی را که مبتنی بر استدلال و برهان است، راه دستیابی به معارف دینی می‌دانند (فیلسوفان و تا حدودی متکلمان عقلگرا چون معتزله از این دسته‌اند) و گروه‌هایی نیز

بین دو کرانه عقل‌گرایی و ایما‌نگرایی رابطه منطقی برقرار نموده و تاکید متعادل بر هر دو را در شناخت دین مورد توجه قرار می‌دهند. در ادامه به رویکردهای غالب تربیت دینی اشاره می‌شود. این رویکردها در نسبت با خود «دین»، به عنوان موضوع تعلیم و تربیت دینی مطرح می‌شوند و با تلقی‌های متعدد از دین در ارتباطند. این رهیافت‌ها از آن جهت که نسبت ما را با اصل دین روشن می‌کنند. صاحب‌نظران تعلیم و تربیت به‌طور عموم، مریدان تربیت دینی و نیز صاحب‌نظران برنامه‌ریزی درسی، رویکردهای متنوعی را متناسب با دیدگاه‌های فلسفی و تربیتی خود مطرح کرده‌اند. این رویکردها عبارتند از:

۱. رویکرد فطرت‌گرا

فطرت به معنای نوع خاص خلقت انسان است. این خلقت خاص، به انسانیت انسان، اوصاف و ویژگی‌های ذاتی بخشیده است که او را از سایر انواع موجودات متمایز می‌کند. انسان دارای استعدادها و غایات خاص، گرایش‌های خاص و توانایی‌های شناختی خاصی است که یا در موجودات دیگر مشاهده نمی‌شود و یا تا بدان حد در آنها تحقق ندارد. دین که راه سعادت و کمال است، بر این فطرت بنا شده و در تناسب با آن نازل شده است:

«فأقم وجهک للدين حنیفاً فطرة الله الّتی فطر الناس علیها لا تبدیل لخلق الله» (روم: ۳۰).

به هر حال، فطرت‌گرایی توحیدی در تعلیم و تربیت، رهیافتی بنیادی است که ابعاد گوناگون هدایت دینی را شکل می‌دهد.

۲. رویکرد نقل‌گرا (ایمان‌گرایی)

یکی از روشهای فکری در پذیرش باورهای دینی در حوزه تفکر اسلامی رویکرد ایما‌نگرایی است. ایمان‌گرایی در تفکر اسلامی نتیجه رویکرد نص‌گرایی است. «در این رویکرد از آن جایی که عقل از دسترسی به معارف دینی ناتوان است تنها منبع معتبر در دستیابی به متون دینی نصوص و ظواهر کتاب و سنت است» (سبحانی، ۱۳۹۱: ۲۰۸). بر این اساس نص‌گرایان بر ظاهر کتاب و سنت جمود ورزیده و تعصب خاصی بر حفظ این ظواهر از خود نشان می‌دهند. به تبع چنین نگاهی، پذیرش باورهای دینی نیز بدون از هر گونه چون و چرای عقلی باید صورت پذیرد.

۳. رویکرد عقل‌گرا

در این رویکرد بر عقل و معرفت عقلانی تأکید بسیار می‌شود، و دین و دینداری با محک عقل سنجیده می‌شود. عقل‌گرایی با معتزله شروع شد. البته در این مساله که معتزله را باید جزء عق لگرایان افراطی یا اعتدالی دانست اختلاف نظر‌هایی وجود دارد چنان‌که غالباً معتزلیان را خردگرایان افراطی م‌یدانند اما به نظر برخی عق لگرای معتزله از رویکردی کاملاً اعتدالی برخوردار است. اما به نظر م‌یرسد که هر دو نظریه به دلیل اینکه به مواضع مختلف و متفاوت معتزله در مواجهه با مسائل کلامی توجهی نداشته‌اند از نوعی ابهام برخوردارند. این نکته باید در مورد نظام کلامی معتزله و هر نظام فکری دیگری مورد توجه قرار گیرد که ممکن است یک نظام فکری همچون معتزله در مواجهه با مسائل و پرس‌شها به گونه خردگرایی افراطی عمل کند، اما در برخی مسائل جزئی دیگر از نگرشی کاملاً اعتدالی و یا حتی ایما نگرایانه برخوردار باشد. به عنوان نمونه معتزله در باب برخی احکام بر این عقیده‌ها که عقل توانایی ورود و دستیابی به این حوزه از معارف را ندارد و در این

زمینه باید کاملاً پیرو شرع بود. از قاضی عبدالجبار معتزلی نقل شده است که وی در خصوص کیفیت و چگونگی سؤال و جواب و عذاب قبر به صراحت بیان می‌دارد که این «مسال‌های است که از وجه عقلی نمی‌توان به آن رسید و تنها راه فهم آن همان سمع یا وحی است» (قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۰: ۲۷۰).

۴. رویکرد کمال‌گرا

رویکرد کمال‌گرا بر تبیین معارف دین به خصوص معارف اخلاقی و عملی پرتو می‌افکند و تأثیر می‌گذارد. در این رویکرد، انجام اعمال دینی از حالت خشک قراردادی خارج می‌شود و ظاهر‌گرایی و سطحی‌نگری در برخورد با معارف و احکام دینی، جای خود را به تعمق و خردورزی می‌دهد. غالب متفکران اسلامی، به خصوص حضرت امام خمینی، علامه طباطبایی و شهید مطهری، در تبیین معارف دینی، از همین منظر وارد شده و چنین رویکردی داشته‌اند.

بر اساس این رویکرد هدایت الهی که در برنامه‌های انبیا متجلی شده، برنامه‌ای است که استعداد‌های وجودی انسان را شکوفا می‌کند و به فعلیت می‌رساند. همچنین کمالاتی را که بالقوه لایق آن‌هاست، در او محقق می‌سازد. از همین رو، در برخی آیات قرآن کریم، بعد از نسبت دادن

خلق و تدبیر به خدای متعال، از هدایت الهی موجودات به سوی مقصدشان سخن به میان آمده است:

«سبح اسم ربك الاعلی الذی خلق فسوی و الذی قدر فهدی». (سوره اعلی، آیات ۱ تا ۳)
 «قال ربنا الذی اعطى كل شیء خلقه ثم هدی» (سوره طه، آیه ۵۰)

بنابراین همانطور که شرح آن آمد، رویکردهای مختلفی در زمینه تربیت دینی وجود دارد، که در این میان رویکرد کمال‌گرا از جامعیت خاصی برخوردار است. آگاهی از این رویکردها در رصد وضعیت موجود تربیت دینی در آموزش و پرورش الزامی می‌باشد، که از طریق عینی‌سازی رویکرد انتخابی بوسیله تبیین مولفه‌ها و شاخص‌ها و با تکیه بر مبنای نظری، وضعیت مطلوب و راهبرهای نیل به آن مطرح می‌شود.

جایگاه مسجد در متون دینی و اسلامی

الف - آیات

۱- قل امر ربی بالقسط و اقیموا وجوهکم عند کل مسجد و ادعوه مخلصین له الدین کما بداکم تعودون - (سوره اعراف، آیه ۲۹)؛ "بگو: پروردگارم به عدالت فرمان داده است و توجه خویش را در هر مسجد (و به هنگام عبادت) به سوی او کنید و او را بخوانید و دین خود را برای او خالص گردانید و بدانید همان گونه که در آغاز شما را آفرید، بار دیگر در رستخیز بازمی‌گردید".

۲- ما کان للمشرکین ان یعمروا مساجد الله شاهدین علی انفسهم بالکفر اولئک حبطت اعمالهم و فی النار هم خالدون (سوره توبه، آیه ۱۷)؛ "مشرکان را نشاید که به آبادانی مساجد پردازند، در حالی که خود بر کفر خویشان گواهی می‌دهند. اعمال آن‌ها بی‌ثمر است و ایشان در دوزخ جاودانه خواهند بود.

۳- انما یعمر مساجد الله من آمن بالله و الیوم الآخر... (سوره توبه آیه ۱۸)؛ "مساجد الهی را تنها کسی آباد می‌کند که ایمان به خدا و روز قیامت آورد و نماز را به پا دارد و زکات را پردازد و از چیزی جز خدا نترسد. امید است چنین گروهی دایت یابند.

منظور از آباد ساختن مساجد صرفاً آبادی ساختمان نیست، بلکه به معنای اجتماع و شرکت در مسجد نیز است. بنابراین، مشرکان نه حق شرکت در مساجد را دارند و نه حق تعمیر و بنای

ساختمان آن ها را. عمران مسجد به هر شکلی که باشد، باید به دست مسلمانان انجام گیرد. البته متولیان و پاسداران مساجد نیز باید از میان پاک ترین افراد انتخاب شوند. باید دست های ناپاک را از تمام این مراکز مقدس کوتاه کرد.

از روزی که گروهی از زمامداران جبار و یا ثروتمندان آلوده و گنه کار دست به ساخت مساجد و مراکز اسلامی زدند، روح معنویت و برنامه های سازنده در آن ها مسخ شد. از این روست که می بینیم بسیاری از این گونه مساجد در کشورهای اسلامی شکل مسجد ضرار به خود گرفته است: ساختمان هایی عظیم و باشکوه و دارای جلوه های ظاهری و زیبا، اما درون تهی و بی روح.

جمله "لم یخش الا الله" در دنباله آیه، نشان می دهد که عمران و آبادی و نگه داری مساجد جز در سایه شهادت و شجاعت ممکن نیست. هنگامی این مراکز مقدس اسلامی به صورت کانون های انسان سازی و کلاس های عالی تربیت در می آید که بنیان گذاران و پاسداران شجاعی داشته باشد: آن ها که از هیچ کس جز خدا نترسند و تحت تأثیر هیچ مقام و قدرتی قرار نگیرند و برنامه ای جز برنامه های الهی در آن پیاده نکنند. آنچه امروز بیش تر اهمیت دارد، عمران و آبادی معنوی مساجد است و به تعبیر دیگر، بیش از آنچه به ساختن مسجد اهمیت می دهیم، باید به ساختن افرادی که اهل مسجد و پاسداران مسجد و حافظان آن اند اهمیت بدهیم.

مسجد باید کانونی باشد برای هرگونه حرکت و جنبش سازنده اسلامی در زمینه آگاهی و بیداری مردم و پاک سازی محیط و آماده ساختن مسلمانان برای دفاع از میراث های اسلام. به خصوص باید توجه داشت که مسجد مرکزی برای جوانان با ایمان گردد (مکارم شیرازی، ۱۳۶۳). در ذیل آیات ۱۷ و ۱۸ سوره توبه (ما کان للمشرکین ان یعمروا...)، تفسیر کاشف می نویسد: "... به این سان می بینیم از آغاز، چگونه مسجد پیوندی ناگسستنی با عبادت، فرهنگ، اقتصاد و سیاست دارد و چگونه با این آیات، ولایت مشرکان را بر مسجد الحرام لغو می کند و اجازه نمی دهد سیاست را از اسلام و مسجد جدا سازند و اداره و عمارت مسجد و قایت حجاج از مشرکان را به دست گیرند، بلکه باید عمارت و ولایت مساجد خدا به دست افراد با ایمان و متعهد و عامل به دستورهای اسلام (به ویژه نماز، زکات) باشد و آن ها جز از خدا، از کسی نترسند. با این آیات، از زمان پیامبر (ص) مسجد به صورت کانون عبادی - سیاسی در آمد (شیرازی، ۱۳۶۳).

“انما یعمر مساجد الله...” مساجد خدا را تنها کسانی آباد می کنند که ایمان به خدا دارند... بعضی عمران مساجد را به بنای ساختمان و بعضی به اجتماع و رونق دادن آن می دانند و بعضی هر دو معنا را از مفهوم وسیع آیه استفاده می کنند (رشید رضا، ۱۴۲۱ ه.ق).

طبیعی است آباد کردن مسجد تنها روی هم گذاشتن سنگ و آجر نیست؛ زیرا این کار را طاغوتیان بهتر انجام می دهند، بلکه ساختن با اخلاص و رونق دادن آن با حضور و اجتماع نمازگزاران و زکات دادن و آن را محراب قرار دادن برای مبارزه با شیطان نفس و دشمنان خداست (رشید رضا، ۱۴۲۱ ه.ق).

عرفا گفته اند: “مساجد اعضای بنده است که به وقت سجود بر زمین نهاده، عمارتش آن است که آن را به ادب شرع دارند و به زیور حرمت بیاریند و هرگز پیش مخلوق از بهر دنیا بر زمین ننهند و جز خدای جل جلاله را استحقاق سجود ندانند (رشید رضا، ۱۴۲۱ ه.ق).

فخر رازی در ارتباط زکات و عمارت مسجد می نویسد: “اعتبار اقامه نماز و پرداخت زکات در عمران و آبادی مسجد گویی دلالت دارد بر این که آبادی مسجد به حضور در آن است؛ زیرا وقتی انسان نمازگزار باشد، در مسجد حضور به هم می رساند و مسجد را رونق و آبادی می بخشد و وقتی زکات دهنده باشد، طوایف فقرا و مساکین برای دریافت زکات، به مسجد روی می آورند و بدین وسیله، مسجد آباد می گردد (فخرالین رازی، ۱۴۱۱ ه.ق).

- آیه دیگری که درباره مسجد در قرآن ذکر شده آیه ۱۱۴ سوره بقره است: “و من اظلم ممن منع مساجد الله ان یدکر فیها اسمه و سعی فی خرابها اولئک ما کان لهم ان یدخلوها الا خائفین لهم فی الدنیا خزی و فی الآخرة عذاب عظیم”؛ و چه کسی ستمکارتر از کسانی است که از بردن نام خدا در مساجد او جلوگیری می کنند و سعی در ویرانی آن ها دارند. شایسته نیست آنان جز با ترس و وحشت وارد این کانون های عبادت شوند. و بهره آن ها در دنیا رسوایی و در سرای دیگر عذاب عظیم است.

این آیه مصداق کامل عمل رژیم ستم شاهی و عمال جیره خوار او بود که در دوران انقلاب و پیش از آن با شیوه های گوناگون، سعی در ممانعت از اجتماع مردم در مساجد داشتند و عملاً به تخریب باطنی آن ها دست می زدند؛ چرا که تخریب و ویرانی مسجد صرف از بین بردن ساختمان آن نیست. اگر مسجد دارای روح عبادت و فعالیت مذهبی نباشد ویرانه ای بیش نیست. بر این

اساس، خداوند متعال از کسانی که سعی دارند مانع عبادت در مساجد شوند و از بردن نام خدا و ایجاد ارتباط بین عبد و معبود در آن‌ها جلوگیری نمایند به عنوان ستم‌کارترین مردم نام می‌برد و به مؤمنان سفارش می‌کند در مقابل این زورگویی‌ها مقاومت نمایند، به طوری که دشمنان نه تنها مانع اعمال آن‌ها نگردند، بلکه در درون خود، ترس و دلهره‌ای را احساس کنند تا توان ورود به این مکان مقدس را نداشته باشند. این جزای دنیایی آن‌هاست که چنین خوار و رسوا شوند. البته خداوند متعال در قیامت به عذاب عظیم گرفتارشان خواهد کرد.

این آیه شریفه به روشنی، نقشی را که مساجد می‌توانند در تربیت اجتماعی، سیاسی و دینی مردم مسلمان داشته باشند، بیان می‌دارد. «والذین اتخذوا مسجدا ضارا و کفرا و تفریقا بین المؤمنین و ارسادا لمن حارب الله و رسوله من قبل و لیحلفن ان اردنا الاء:ء الحسنی و الله یشهد انهم لکاذبون». «لا تقم فیہ ایدا لمسجد اسس علی التقوی من اول یوم احق ان تقوم فیہ، فیہ رجال یجبون ان یتطهروا والله یحب المطهرین»؛ (توبه: ۱۰۷ و ۱۰۸). گروهی دیگر از آنان، کسانی هستند که مسجدی ساختند برای زیان رساندن به مسلمانان و تقویت کفر و تفرقه میان مؤمنان و کمین‌گاه برای کسی که با خدا و پیامبرش از پیش مبارزه کرده بود. آن‌ها سوگند یاد می‌کنند که نظری جز نیکی و خدمت نداشته‌ایم، اما خداوند گواهی می‌دهد که آنان دروغ می‌گویند. هرگز در آن مسجد (ضرار) قیام (اقامه نماز و عبادت) ممکن: آن مسجدی که از روز نخست بر پایه تقوا بنا شده شایسته تر است که در آن قیام کنی: زیرا در آن مردانی هستند که دوست دارند پاکیزه باشند و خداوند پاکیزگان را دوست دارد.

ب - روایات

قطب راوندی در کتاب لب اللباب، از پیامبر اکرم (ص) نقل می‌کند: من احب الله فلیحبنی، و من احبنی فلیحب عترتی، انی تارک فیکم الثقلین، کتاب الله و عترتی، و من احب عترتی، فلیحب القرآن، و من احب القرآن فلیحب المساجد فانها افنیة الله و ابنیته، اذن فی رفعها و بارک فیها، میمون، میمون اهلها مزینه، مزین اهلها، محفوظه اهلها، هم فی صلوتهم، والله فی حوائجهم هم فی مساجدهم والله من ورائهم «کسی که خدا را دوست دارد، قطعا مرا دوست خواهد داشت و آن که مرا دوست بدارد باید خاندان و اهل بیت مرا نیز دوست داشته باشد. من در میان شما دو چیز گران

سنگ باقی می‌گذارم: کتاب خدا و اهل بیت و هر که اهل بیت مرا دوست بدارد، حتما قرآن را نیز دوست می‌دارد و هر که دوست دار قرآن باشد مساجد را نیز دوست می‌دارد: چرا که مساجد در گاه‌ها و خانه‌های خداست. در مرتفع ساختن آن‌ها اذن داده شده و خدا در آن‌ها برکت قرار داده است. اهل مسجد، مبارک و محترم و آراسته و از خطرات در امانند. آن‌ها در نماز و خداوند در کار رفع نیاز آن‌هاست، آنان در مسجدند و خدای بزرگ بر آن‌ها ناظر و محیط است (میرزا حسین نوری، ۱۴۱۴)

همچنین از رسول خدا(ص) نقل شده است که فرمودند:

"بهترین مردم کسانی هستند که پیش از همه به مسجد داخل می‌شوند و آخر از همه از مسجد خارج می‌شوند."

در دراللاکی نیز از آن حضرت(ص) نقل شده است: "هرگاه گروهی در مسجدی از مساجد خدا به تلاوت کتاب خدا و فراگیری آن بپردازند، قطعا آرامش و رحمت خدا بر آنان نازل می‌شود و خداوند نام آنان را در زمره یاران خویش ثبت می‌فرماید. و هر که رفتار او را در مسیر حق کند نماید نسبت‌های خویشاوندی اش نمی‌تواند به او سرعت بخشد(همان منبع).

حضرت علی(ع) می‌فرماید: "کسی که به مسجد می‌رود، به یکی از هشت چیز می‌رسد:

- ۱- دوستی که در راه خدا از او استفاده می‌کند:
- ۲- دانشی که نکته آموزنده‌ای به او می‌دهد:
- ۳- آیه‌ای از آیات الهی را فرا می‌گیرد:
- ۴- کلمه‌ای می‌شنود که موجب هدایت او می‌گردد:
- ۵- رحمتی به او می‌رسد:
- ۶- کلمه‌ای فرامی‌گیرد که او را از شک باز می‌دارد:
- ۷ و ۸- گناهی را به دلیل ترس یا شرم ترک می‌کند.

پیامبر(ص) خطاب به ابوذر می‌فرماید: "ای ابوذر، هر کس برای خدا بر قطعه‌ای از زمین سجده کند، آن زمین در روز قیامت به نفع وی گواهی خواهد داد. هر گروهی که در مکانی فرود می‌آیند (چنانچه نیکو کار باشند) آن مکان بر آن‌ها درود می‌فرستد و (چنانچه) گنه کار باشند، آنان را نفرین و سرزنش می‌کند. ای ابوذر، بخش‌های زمین، هر صبح و شام با یکدیگر به گفت

و گو می پردازند: یکی به دیگری می گوید: ای همسایه، آیا امروز با کسی که به یاد خداوند باشد یا بنده ای که پیشانیش را برای سجده بر تو نهند برخورد داشته ای؟ پاسخ برخی مثبت است و برخی منفی. بخش هایی از زمین که با چنین انسان هایی رو به رو شده اند، به شور و وجد آمده، احساس شادی می کنند. آنان این موفقیت را که چنین انسان هایی بر آن ها عبور کرده اند، برای خود فضیلت و امتیازی بر همسایه به شمار می آورند."

امام صادق(ع) می فرماید: "کسی که به سوی مسجد گام بر می دارد، بر هیچ خشک و تری پا نمی نهد جز آن که از زمین اول تا هفتم برای او تسبیح می گویند." شاید مقصود از این حدیث آن است که زمین، چون مؤمن مسجدی را می شناسد، او را ثنا و ستایش می کند. شاید هم مقصود آن است که زمین، خداوند را تسبیح می گوید، ولی ثواب آن نصیب انسان مسجدی میشود.

در حدیثی از پیامبر(ص) آمده است: "مسجد همدمانی دارد که فرشتگان خدا با آنان همنشین و مانوس اند. هرگاه اینان در مسجد، حضور نیابند، فرشتگان سراغشان را می گیرند. به هنگام بیماری، از آنان عیادت و دل جویی می کنند و در سختی ها، به یاری شان می شتابند."

کارکردهای مساجد در طول تاریخ

واژه کارکرد^۱ در ادبیات علم جامعه شناسی به معنای نقش یا اثری است که هر پدیده در زنجیره پدیده هایی که با آنها مرتبط است باقی می گذارد. یک رشته کنش اجتماعی منظم، کارکرد اجتماعی نامیده می شوند. (فتحی، ۱۳۷۸)

باید توجه نمود که این تعریف از کارکرد، تعریفی جامعه شناختی از ترجمه «Function» در علوم اجتماعی بیابیم شاید مناسبترین اصطلاح، واژه «Mission» (ترجمه شده به رسالت) باشد. با این مقدمه حال به بیان کارکردهای (رسالت های) مساجد در طول تاریخ می پردازیم. هر چند کارکرد ابتدایی و اصلی مساجد، کارکرد نیایشی آن بوده است و از مساجد به عنوان محلی برای برگزاری آئین ها و عبادات جمعی استفاده می شده است اما به هیچ وجه این کارکرد، تنها کارکرد مساجد نبوده است. همانطور که قبل از این هم ذکر گردید روح جمعی در بسیاری از

۱. Function

دستورات اسلام و عبادات اسلامی وجود دارد و علاوه بر آن اسلام اهمیت بسیار زیادی برای اجتماع مؤمنین قایل است. یکی از دلایلی که تنها امور عبادی صرف در مساجد انجام نمی شده است، تعریف اسلام از عبادت است. اسلام هر عملی را که به قصد قربت به خداوند متعال انجام گیرد را عبادت برمی شمارد. با این پیش زمینه و همچنین به تأسی از سیره و سنت نبوی مساجد توانستند در زمینه های بسیاری در جوامع اسلامی نقش ایفا نمایند و خلأ وجودی بسیاری از نهادها را پر نمایند.

الف) کارکرد نیایشی

خداوند هدف خلقت انسان را عبادت خود می داند و بهترین مکان برای این کار، مسجد است. از جمله «ان یدکر اسمه» از آیه کریمه قرآنی «و من اظلم ممن منع مساجد الله ان یدکر فیها اسمه...» (بقره، ۱۱۴) استفاده میشود که مساجد محل عبادت و پرستش الهی است.

آری، مسجد شریفترین مکان برای خضوع و سجده بردرگاه الهی و از خود گذشتن و به خدا رسیدن است و نماز از جمله عباداتی است که در مسجد انجام می گیرد و گزاردن نماز در آن نسبت به مکانهای دیگر ثواب بسیار بیشتری دارد. به یقین اگر نماز به جماعت برگزار شود ثواب آن باز هم به مراتب بیشتر خواهد بود.

از جمله عبادات در مسجد، نماز بزرگ جمعه است که کار عبادتی، سیاسی مسلمانان است که هر هفته در شهرهای مهم کشور جمع می شوند، هم خدا را می پرستند و هم در برابر دشمنان دینی آمادگی خود را اعلام می دارند. نماز در مسجد آنقدر ارزش دارد که حتی انتظار در مسجد برای برپایی نماز، خود عبادت است و رسول خدا (ص) در این مورد می فرماید: «نشستن در مسجد به انتظار نماز، عبادت است مادامی که حدیثی از او سرنزند. عده ای پرسیدند ای رسول خدا حدث چیست؟ فرمود: غیبت کردن» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۸۳، ص ۳۸۴).

از جمله عباداتی که در مسجد انجام می گیرد دعا و مناجات است، از این رو به خصوص بعد از انقلاب خواندن ادعیه ای چون کمیل، توسل، ندبه و... رونق بیشتری یافته است. چه اینکه در روایات آمده است دعای دسته جمعی به اجابت مقرون است.

اعتکاف نیز در عبادتی است که در مسجد انجام می گیرد. اعتکاف، یعنی اقامت در مسجد به قصد انجام اعمال مخصوص به شرایط و آداب ویژه که تزکیه و تصفیه روح از تمام معاصی رابه دنبال دارد. « (باقی، ۱۳۹۱: ۷۲).

مراسم های دیگری مثل خطبه های اخلاقی و دینی، عزاداری امام حسین (ع)، ختم اموات و انواع جلسات ذکر و قرائت قرآن که به طور معمول در مساجد انجام می شوند به واسطه محتوا با ماهیت مسجد سنخیت پیدا کرده اند (باقی، ۱۳۹۱: ۲۴۲) و در مساجد برگزار گردیده اند.

ب) کارکرد آموزشی

بعد از کارکرد نیایشی، قویترین کارکرد مسجد در طول تاریخ کارکرد آموزشی آنها بوده است. این کارکرد بالاخص در دوران قبل از پیدایش نهادهای مدرن بسیار پررنگ است؛ به گونه ای که در اکثر جوامع مسلمان سیستم تعلیم و تربیت حول محور مساجد شکل گرفته بود.

در روایتی رسول اکرم (ص) می فرماید: هر نشستی در مسجد بیهوده است مگر اینکه برای سه کار باشد: خواندن قرآن، ذکر خدا، سؤال از علم و دانش. (مجلسی، ج ۷۷: ۸۶)

ما در تاریخ نیز می خوانیم که پیامبر در مسجد خویش آیه های قرآن، احکام و معارف دینی و حتی مسائل تاریخی را به مردم آموزش می داد. جلسات آموزش نیز با نبود آن حضرت ادامه می یافت؛ زیرا استاد و مدرس کلاسهای آموزشی مسجد النبی، تنها پیامبر نبود. افراد دیگری نیز که از صلاحیت های علمی لازم برخوردار بودند اداره این جلسات را برعهده داشتند: عبدالله ابن رواحه که شخصیتی علمی بود جلسات مربوط به توحید و معاد و مسائل اعتقادی را اداره می کرد.

آن حضرت درباره چنین مجالسی می فرمود: من نشستن در چنین مجالسی را برنشستن در جلسات دعا و نیایش - که گوشه ای دیگر از مسجد برپا بود - ترجیح می دهم، زیرا من برای آموزش و تعلیم مردم به پیامبری مبعوث شده ام.

تا آغاز قرن چهارم اسلامی، غالباً مساجد در غیر اوقات نماز حکم مدارس را داشت و بعداً مراکز آموزشی، صورت خاصی به خود گرفت و بسیاری از بزرگان علم و دانش فارغ التحصیلان حلقه درس کلاس هایی بودند که در مساجد برگزار می شد.

حتی بعدها که مراکز تحصیلی از مساجد به مدارس منتقل شد، باز مدارس در جنب مساجد ساخته میشد و از این طریق پیوند ناگسسته دین و علم به نمایش گذارده می شد. آری، مسجد

همواره آموزشگاه مبانی دینی و معارف اسلامی است. از این رو مسجدی که امروز نقش مؤثر خود را در زمینه های فرهنگی، آموزشی ایفا نکند درحقیقت آزادی بخشی مهم از رسالت خود بازمانده است. (باقی، ۱۳۹۱: ۷۳)

مساجد از حیث آموزشی سه شکل کاملاً متمایز از یکدیگر اتخاذ کردند. شکل اول آن بود که بسیاری از مساجد با محدود کردن دایره آموزشی خویش به آموزش عمومی و ابتدایی در حد قرائت قرآن اکتفا کنند. شیوه های آموزشی در این مکتب ها کاملاً سنتی است.... شکل دوم مدرن است به این معنا که محلی در مسجد به عنوان کتابخانه در نظر گرفته میشود و جوانان و نوجوانان و کودکان مسلمان به شکل گروهی از آموزشهای ابتدایی (که از قرآن آغاز شده و به حدیث، اعتقادات و احکام می رسد) برخوردار می شوند. در این شکل... مسجد دارای کلاس هایی با صندلی و تخته سیاه است و حتی از ابزارهای نوین سمعی - بصری برای آموزش در آنها استفاده میشود.

شکل سوم ارتقای مسجد تا حد یک دانشگاه است. برخی از مساجد در جهان اسلام تعلیم و تربیت دینی در سطوح عالی را نیز برعهده گرفته اند. در سال ۱۹۶۱ مسجد الازهر در قاهره به یک دانشگاه اسلامی تبدیل شد که همانند دانشگاه های جدید دانشکده های بسیاری دارد و از حیث دانشکده های فقه و کلام اسلامی شهرت دارد. (باقی، ۱۳۹۱: ۲۶۵)

ج) کارکرد اجتماعی

با مراجعه به تاریخ صدر اسلام درمی یابیم که از جمله کارهایی که در مسجد انجام می گرفت، این بود که مردم در این مکان جمع می شدند و مشکلات اجتماعی را بررسی می کردند و به رفع آن اهتمام می ورزیدند و همچنین در مورد مصالح اسلام و مسلمانان به شور و مشورت می پرداختند. پس امروز هم مسجد، باید خانه آشنایی با دردها و مشکلات اجتماعی و چاره اندیشی برای رفع آنها باشد.

امام خمینی (ره) در گفتاری این نقش مسجد را مورد تأکید قرار داده و می فرماید: این مسجد الحرام و مساجد در زمان رسول اکرم (ص) مرکز جنگها و سیاستها و مرکز امور اجتماعی و سیاسی بوده. اینطور نبوده است که در مسجد پیغمبر همان مسائل عبادی نماز و روزه باشد؛ مسائل سیاسی

اش بیشتر بوده. اسلام می‌خواهد که مردم آگاهانه برای مصالح خودشان و برای مصالح مسلمین در آنجا فعالیت کنند. (صحیفه نور، ج ۱۸: ۶۷)

د) کارکرد سیاسی

نقش سیاسی مساجد در طول تاریخ جوامع اسلامی بیشتر به صورت غیرمستقیم بوده است. این کارکرد در قرون جدید با پیشگامی اصلاح‌گرایان در جوامع اسلامی پررنگ‌تر شد. اصلاح‌گرایانی چون سید جمال‌الدین اسدآبادی، حسن‌البنّا، محمد عبده، علامه اقبال لاهوری، دکتر شریعتی و شهید مطهری از مسجد به عنوان پایگاهی برای آغاز جنبش‌های سیاسی اصلاحی در قرون اخیر استفاده کرده‌اند.

این رفتارها ابتدائاً در چارچوب دعوت و تعاون اسلامی آغاز می‌شده است (جلسات تفسیر قرآن، بیان احکام اسلام، بزرگداشت اولیای دین، ذکر وقایع تاریخی مربوط به دین، ذکر مشکلات و مصائب مسلمانان در اقصی نقاط عالم و...) ولی به دلیل فقدان مجراهای سیاسی برای ظهور دغدغه‌ها و تمایلات دینی، خود مسجد به نوع پایگاه سیاسی تبدیل می‌شده است. «(باقی، ۱۳۹۱: ۱۰۰)

مدل مفهومی تحقیق

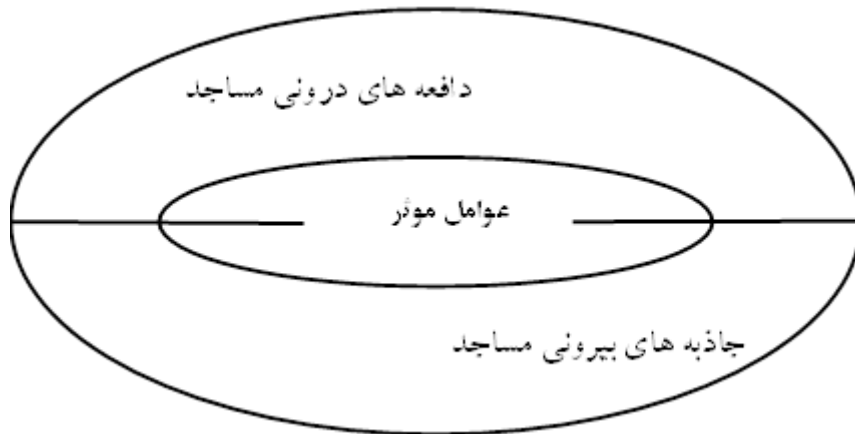
مدل تحقیق بر اساس تحلیل اسناد در رابطه با موانع جذب نوجوانان به مساجد و دیدگاه‌های متخصصین متخصصین تربیتی فعال در مساجد و مدارس و دیدگاه‌های خانواده‌ها طراحی می‌شود تا با طبقه‌بندی این موانع در گروه‌های مختلف به مدلی در ارتباط با موانع جذب دانش‌آموزان به مساجد برسیم. ولی مسأله‌ای که مطرح است این است که این موانع از دو جهت قابل بررسی هستند که عبارت است از:

الف: دافعه‌های درونی مساجد که باعث دور شدن دانش‌آموزان از مساجد و فعالیت‌های مساجد می‌شود.

ب: جاذبه‌های بیرونی مساجد که باعث می‌شود دانش آموزان علاقه بیشتری به حضور در بیرون از مساجد داشته و به حضور در مساجد بی‌توجه و بی‌تفاوت باشند. این جاذبه‌ها باید شناسایی شده و بر اساس آن برنامه‌های متنوع تری و جذاب تری در داخل مساجد برای دانش آموزان طراحی کنیم.

در شکل زیر مدل اولیه بررسی عوامل مؤثر بر تمایل دانش آموزان به مساجد مشخص شده است.

نمودار ۱: مدل اولیه عوامل مؤثر بر تمایل دانش آموزان به مساجد

روش پژوهش (جامعه، نمونه، روش اجرا)

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و از لحاظ نحوه گردآوری داده‌ها به روش ترکیبی یا آمیخته^۱ (کمی-کیفی) انجام شده است. به منظور جمع آوری داده‌ها برای پاسخ به سوال‌های پژوهشی، جامعه آماری تحقیق در دو بخش کیفی و کمی پژوهش متفاوت است که در زیر به تفکیک آمده است

جامعه پژوهشی در روش کیفی پژوهش که مشتمل بر دو مرحله است، خود به دو گونه است:

۱. Mix Method

مرحله اول: در مرحله اول به منظور افزایش اعتبار داده‌ها و تعیین میزان اهمیت ملاک‌ها و مفاهیم و همچنین به منظور کسب مفاهیم جدید در این زمینه با توجه به شرایط بومی وضعیت مساجد و جاذبه و دافعه مساجد، تحلیل اسنادی صورت می‌گیرد.

- جامعه آماری در روش کمی پژوهش که شامل یک مرحله است بدین گونه است:

در این مرحله به منظور بررسی جامع و دقیق نشانگرها، مفاهیم بدست آمده از دو مرحله قبل و همچنین تعیین میزان تأثیر هر یک از این عوامل جذب به اجرای پرسشنامه محقق ساخته پرداخته میشود. جامعه آماری این مرحله را کلیه مربیان مساجد، مدیران مدارس و خانواده دانش آموزان درگیر در طرح شهید بهنام محمدی تشکیل دادند.

پژوهش حاضر از دو روش تحقیق که شامل دو مرحله کلی میشود، انجام می‌گیرد. بنابراین حجم نمونه و روش نمونه گیری نیز متناسب با هر مرحله بصورت متفاوت در نظر گرفته شد که در ادامه به تفصیل آمده است:

به منظور بررسی دقیق ملاک‌ها و مفاهیم و همچنین تعیین بررسی عوامل مؤثر بر تمایل نوجوانان به مسجد بر اساس طرح شهید بهنام محمدی از تحلیل اسنادی بهره گرفته میشود. روش نمونه گیری در این مرحله، نمونه گیری هدفمند است.

مرحله دوم: در مرحله دوم میزان توافق و اشتراک نظر به مفاهیم منتخب مرحله اول و دوم و میزان اهمیت این مفاهیم با استفاده از پرسشنامه محقق ساخته مورد بررسی قرار می‌گیرد. با توجه به اینکه مساجد و مدارس فعال در طرح شهید بهنام محمدی پراکنده است و تعداد دانش آموزان فعال در طرح پراکنده هستند، جهت بهره مندی از نظرات یکسان و متنوع با استفاده از روش نمونه گیری تصادفی طبقه ای نمونه گیری صورت می‌گیرد.

ابزار

در این پژوهش جهت گردآوری داده‌ها از اسناد و پرسشنامه بسته-پاسخ استفاده گردید. با توجه به سه مرحله اصلی پژوهش، ابزار گردآوری داده‌ها متناسب با هر مرحله متفاوت است که بدین شرح می‌باشد:

تحلیل اسناد:

در مرحله اول جهت دستیابی به موانع جذب نوجوانان به مسجد به مطالعه اسناد موجود در این زمینه پرداخته شد. بدین منظور کلیه اسناد علمی موجود که شامل کتب، پژوهشها و مقالات منتشر شده در فصلنامه ها که تعداد حدود ۵۰ منبع می باشد، مورد بررسی قرار گرفت و عوامل مؤثر بر عدم جذب نوجوانان به مساجد بصورت ملاک ها و نشانگرهایی در قالب عوامل تأثیرگذار درونی مساجد، و عوامل تأثیرگذار بیرونی در مساجد، طبقه بندی گردید.

پرسشنامه بسته - پاسخ

در این مرحله با توجه به نشانگرهای بدست آمده از دو مرحله قبل با استفاده از پرسشنامه محقق ساخته به بررسی نظرات مسئولین طرح و مخاطبین پرداخته شد. در این مرحله با استفاده از سه ملاک، پرسشنامه محقق ساخته جهت بررسی نشانگرها و اهمیت آنها تدوین شد. در تدوین پرسشنامه ابتدا بالاترین مقدار ضریب اهمیت نشانگرها در هر یک از عوامل مؤثر درونی و عوامل مؤثر بیرونی مساجد بطور جداگانه مورد بررسی قرار گرفت. با توجه به تخصصی بودن برخی سؤال های که جوابگویی به آنها از حیطه مخاطبین طرح خارج بود، پرسشنامه برای دو قشر مسئولین و فعالین طرح شهید بهنام محمدی و همچنین مخاطبین طرح طراحی گردید.

یافته ها

بعد از بررسی دیدگاه مریبان و مخاطبین نسبت به عوامل مؤثر بر جذب نوجوانان به مسجد بر اساس طرح شهید بهنام محمدی، و اولویت بندی دیدگاه افراد نمونه، در این قسمت به دنبال آن هستیم تا دیدگاه مریبان و مخاطبین را نسبت به همه مقوله ها و شاخص های پرسشنامه با هم مقایسه کنیم تا ببینیم بین دیدگاه آن ها تفاوت معناداری وجود دارد یا خیر. بدین منظور برای بررسی این سؤال، از آزمون t مستقل استفاده شده است.

جدول شماره ۱: آزمون تفاوت دیدگاه مربیان و مخاطبین در رابطه با عوامل مؤثر بر جذب در مقوله ها

SIG	انحراف استاندارد	میانگین	نمونه	افراد نمونه	
0.81	0.72	2.72	47	مربیان	مقوله برنامه و محتوا
	0.85	2.76	56	مخاطبین	
0.34	0.84	2.72	47	مربیان	مقوله امکانات
	0.84	2.56	56	مخاطبین	
0.24	1.09	2.28	47	مربیان	مقوله نیروی انسانی
	1.02	2.52	56	مخاطبین	
0.96	1.14	2.72	47	مربیان	مقوله نیازها و اقتضائات
	1.05	2.71	56	مخاطبین	
0.08	0.758	3.41	47	مربیان	بعد نقش خانواده ها
	0.961	3.11	56	مخاطبین	
0.88	0.83	3.23	47	مربیان	مقوله نقش مدارس
	1.02	3.26	56	مخاطبین	
0.78	0.71	2.95	47	مربیان	مقوله رسانه و فضای مجازی
	1.01	3.01	56	مخاطبین	

در جدول شماره (۲۹-۴) به منظور مقایسه دیدگاه مربیان و مخاطبین، در رابطه با کلیه مقوله های مرتبط با عدم جذب نوجوانان به مسجد، از آزمون T مستقل استفاده شده است. قبل از بررسی آزمون بایستی از نرمال بودن داده ها و وضعیت برابری واریانس های دو گروه مطلع شد. با بررسی وضعیت نرمال بودن داده ها با استفاده از آزمون کلموگروف - اسمیرنوف، فرض برابری واریانس ها از آزمون لوین مورد بررسی قرار گرفت. در تمام موارد فوق به دلیل رد شدن فرض برابری واریانس ها، نتایج مرتبط با شرایط عدم برابری واریانس ها گزارش شده است.

در رابطه با نتایج این سؤال نیز، میزان میانگین‌ها حاکی از آن است که در مقوله‌های امکانات، نیازها و اقتضائات، و نقش خانواده، میانگین امتیاز در بین مریبان بیشتر از مقدار آن در مخاطبین است. به بیان دیگر مریبان طرح در مقایسه با مخاطبین در رابطه با مقوله‌های ذکر شده معتقدند این عوامل در عدم جذب نوجوانان به مسجد بیشتر تأثیر داشته است.

از طرف دیگر در سایر مقوله‌ها که عبارتند از: برنامه‌ها و محتوای آموزشی، نیروی انسانی، نقش مدارس، و در نهایت نقش رسانه‌ها و فضای مجازی میانگین امتیاز در بین مخاطبین بیشتر از مقدار آن در مریبان است. به بیان دیگر مخاطبین طرح در مقایسه با مریبان در رابطه با مقوله‌های ذکر شده معتقدند این عوامل در عدم جذب نوجوانان به مسجد بیشتر تأثیر داشته است.

در رابطه با تفاوت مشاهده شده بین میانگین دو گروه باید اظهار داشت که با توجه به اینکه مقدار معناداری در در تمامی مقوله‌ها از ۰,۰۵ بیشتر است، این تفاوت‌های موجود در دیدگاه مریبان و مخاطبین قابلیت تعمیم به کل جامعه را ندارد.

همانطور که در سؤال قبل دیده شد، بین دیدگاه مریبان و مخاطبین، تفاوت معناداری دیده نشد. در این قسمت در صدد آن هستیم تا دیدگاه مریبان و مخاطبین را نسبت به هریک از سؤال‌های و شاخص‌های پژوهش بررسی کنیم تا ببینیم آیا بین دیدگاه این دو گروه نسبت به هریک از سؤال‌ها تفاوتی وجود ندارد.

بدین منظور با استفاده از آزمون T مستقل در نرم افزار SPSS این سؤال مورد بررسی قرار گرفت که نتایج آن در جدول ۲ مشخص شده است.

جدول شماره ۲: آزمون تفاوت دیدگاه مریبان و مخاطبین در رابطه با عوامل مؤثر بر جذب در شاخص‌ها

SIG	انحراف استاندارد	میانگین	نمونه	افراد نمونه	
0.02	1.07	2.3	47	مریبان	عدم تناسب اردوهای علمی با نیازهای نوجوانان
	1.16	2.8	56	مخاطبین	
0.01	0.907	3.79	47	مریبان	ذهنیت منفی خانواده‌ها نسبت به حضور فرزندان در پایگاه بسیج
	1.84	3.2	56	مخاطبین	
0.000	1.32	3.98	47	مریبان	سخت‌گیری خانواده‌ها نسبت به برخی برنامه‌های طرح
	1.22	2.96	56	مخاطبین	

در جدول ۲ به دلیل تعداد زیاد سؤال‌های مورد بررسی، صرفاً نتایج آورده شد که مقدار معناداری آن‌ها کمتر از ۰,۰۵ بوده است. همانطور که در این جدول مشخص است در بین تعداد ۳۸ سؤال مشترک بین مریبان و مخاطبین، تنها مقدار میانگین بین ۳ سؤال بین دیدگاه مریبان و مخاطبین معنادار بوده است. از آنجا که مقدار معناداری این سه سؤال کمتر از ۰,۰۵ است، می‌توان گفت این تفاوت میانگین بین دیدگاه این دو گروه معنادار بوده و قابل تعمیم به کل جامعه است. به منظور بررسی دقیق‌تر تفاوت دیدگاه‌ها، می‌بایست به مقدار میانگین گروه‌ها توجه کرد. در شاخص "عدم تناسب اردوهای علمی با نیازهای جوانان"، مقدار میانگین دیدگاه مخاطبین نا مطلوب‌تر است و از وضعیت اردوهای علمی و تناسب آن با نیازهای نوجوانان، نسبت به مریبان کمتر رضایت دارند.

در مقابل، در ۲ شاخص دیگر که عبارتند از "ذهنیت منفی خانواده‌ها نسبت به حضور فرزندان در پایگاه بسیج" و "سختگیری خانواده‌ها نسبت به برخی برنامه‌های طرح"، مقدار میانگین دیدگاه مریبان نا مطلوب‌تر است و از وضعیت این دو شاخص، نسبت به مخاطبین کمتر رضایت دارند و آن‌ها را در عدم جذب نوجوانان به مسجد مؤثرتر می‌دانند.

نتیجه‌گیری

با نگاهی به تاریخ صدر اسلام مشخص می‌شود که با شکل‌گیری اولین پایه‌های نظام اسلامی در شهر مدینه، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم تأکید ویژه‌ای بر قرار دادن مسجد به عنوان یک پایگاه عبادی - اجتماعی نمودند. با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی، امام راحل نیز در راستای احیای نقش مساجد، نه فقط به عنوان یک عبادتگاه بلکه حلال مشکلات اجتماعی در جامعه تلاش نمودند؛ چنانکه ایشان در جایی فرمودند: «مسجد سنگر است، سنگرها را حفظ کنید.» (براتی، ۱۳۹۲). انسان تا زمانی که در میدان تعلیم و تربیت گام نهد، توانایی‌هایش از مرحله نهان و نهفته به مرحله فعلیت و شکوفایی نمیرسد و از سیر و حرکت تکاملی محروم میماند. از اینرو، باید به صورت دقیق و حساب شده برای تعلیم و تربیت جامعه برنامه‌ریزی کرد؛ به گونه‌ای که جنبه ابزاری بودن تعلیم برای تزکیه و تربیت لحاظ گردد و همه استعدادها جسمی، روحی، عاطفی و عقلی انسانها به صورت هماهنگ و مناسب پرورش داده شود. در این میان، نوجوانان که از صفای

باطن ویژه ای برخوردار هستند، در امر تربیت همواره مخاطب اصلی بوده‌اند. یافته‌ها نشان داد که بر اساس دیدگاه مخاطبین طرح شهید بهنام محمدی موانع جدی از لحاظ عوامل تأثیرگذار درونی طرح مبنی بر عدم جذب نوجوانان وجود ندارد. در رابطه با اولویت بندی مقوله‌ها از منظر میزان تأثیر آن‌ها بر عدم جذب مخاطبین به مسجد از دیدگاه مخاطبین نیز اولویت بندی مقوله‌ها در نمونه به ترتیب بدین قرار است: برنامه ریزی و محتوای آموزشی (با میانگین ۲,۷۵)، مقوله بی توجهی به نیازها و اقتضائات سنی (با میانگین ۲,۷۱)، امکانات و تسهیلات (با میانگین ۲,۵۶) و همچنین و در نهایت مقوله نیروی انسانی تأثیرگذار (با میانگین ۲,۵۲). همچنین یافته‌ها نشان داد که در مقوله‌های امکانات، نیازها و اقتضائات، و نقش خانواده، میانگین امتیاز در بین مریبان بیشتر از مقدار آن در مخاطبین است. به بیان دیگر مریبان طرح در مقایسه با مخاطبین در رابطه با مقوله‌های ذکر شده معتقدند این عوامل در عدم جذب نوجوانان به مسجد بیشتر تأثیر داشته است. نتایج کل بیانگر آن است که بیشتر عوامل جذب نوجوانان به مسجد مربوط به عوامل مؤثر خارج از مسجد است.

محدودیت‌های پژوهش

- گروه سنی تحقیق به جامعه نوجوانان تعلق دارد
- تحقیق حاضر با ابتناء به طرح شهید بهنام محمدی انجام شده است
- برخی از نمونه پژوهش حاضر به همکاری نشدند
- با احتمال می‌توان گفت تعدادی از پاسخگویان تحقیق در پاسخگویی‌ها صداقت لازم نداشته‌اند

پیشنادهای تحقیق

- بر اساس یافته‌های این پژوهش پیشنهاد می‌گردد:
- ارتباط هدفمند بین مدارس و مساجد با نگاه محله محوری تعریف شود طوری که مساجد تبدیل به پایگاه‌های اصلی فعالیت‌های فرهنگی، هنری و تبلیغی مدارس شوند
- تشویق دانش آموزان موفق علمی در مساجد محل صورت پذیرد تا اهمیت جایگاه اجتماعی مساجد برای نوجوانان تبیین شود

جلسات منظم و مشترک بین خانواده ها، هیات امناء و مدیران مدارس با هدف بهره مندی از تجارب مشترک و ادامه همکاریها در جهت جذب دانش‌آموزان به مدارس برگزار شود
کانون مساجد سازمان تبلیغات نظارت مستمر بر فعالیت های دانش بنیان مساجد داشته باشد تا از ظرفیت مساجد نهایت استفاده بعمل آید.

فهرست منابع

- ابن بابویه، (۱۴۱۳ ق)، من لا یحضره الفقیه، قم: مؤسسه انتشارات اسلامی، جلد یکم، چاپ سوم.
هشی امام خمینی
اکبری، نعمت اله (۱۳۷۵). موانع و مشکلات زنان در اجتماع. پیام زن، شماره ۵۸.
اکبری، نعمت اله (۱۳۷۴). کنش و واکنش متقابل مشارکت زنان در اجتماع و توسعه فرهنگی. سمینار زن و توسعه فرهنگی، دانشگاه الزهرا.
امام خمینی، (۱۳۶۱)، در جستجوی راه از کلام امام، تهران: امیرکبیر، دفتر دوم.
امام خمینی، (۱۳۷۰)، صحیفه نور، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ج ۱۸.
امام خمینی، روح الله (۱۳۷۰)، صحیفه نور، تهران: سازمان مدارک انقلاب اسلامی، جلد ۱۳.
امام، ابراهیم (۱۳۸۴)، نقش مسجد در تکوین افکار عمومی، مترجم: محمد سپهری، مجموعه مقالات کارکرد مساجد، تهران: رسانش.
امیری، مجید (۱۳۹۱)، بررسی رابطه‌ی ابعاد دین‌داری و سبک‌زندگی جوانان: مطالعه‌ی موردی دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان و پیش‌دانشگاهی شهر زرقان، دانشگاه پیام نور استان تهران، مرکز پیام نور تهران، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی
امین فروغی، مهدی (۱۳۸۰)، هنر مرثیه خوانی، تهران: نیستان.
باردن، لورنس، (۱۳۷۵)، تحلیل محتوا، ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمینی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
بازرگان هرندی، عباس (۱۳۸۷)، روش تحقیق آمیخته: رویکردی برتر برای مطالعات مدیریت، دانش مدیریت، سال ۲۱، شماره ۸۱.
باقی، عماد الدین (۱۳۸۱)، پرستشگاه در عهد سنت و تجدد (جامعه‌شناسی نهادهای دینی) نثر سرایی.
بدیعی، رحیم (۱۳۸۸)، تعلیم و تربیت در قرآن؛ ویژگی‌ها و روش‌ها، قم: انتشارات میثم تمار.

- براتی، حسین، (۱۳۹۲)، عوامل دفع و جذب به مساجد از نظر نمازگزاران مساجد کرج، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق (ع)، دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات.
- بشیریه، حسین (۱۳۷۴). *جامعه شناسی سیاسی*، تهران، نشر نی.
- پرهیزکار، علی اکبر، (۱۳۸۳)، *تشویق و تنبیه کودکان*، قم: پیام دبیر.
- ترمزی، محمد بن عیسی (۲۷۹ق): *جامع الترمزی، ریاض، بیت الافکار الدولیه*، بی تا.
- توسلی، افسانه و رفیعی خونانی، فاطمه (۱۳۸۷). بررسی عوامل مؤثر بر گرایش زنان به اشتغال در خارج از منزل (کارمندان زن سازمان بیمه خدمات درمانی). *پژوهش نامه علوم اجتماعی*، 2(2): 5-33.
- توسلی، غلامعباس و مرشدی، ابوالفضل. (۱۳۸۵). بررسی سطح دین‌داری و گرایش‌های دینی دانشجویان مطالعه‌شده: موردی: دانشگاه صنعتی امیرکبیر. *مجله جامعه شناسی ایران*. شماره ۲، ص ۹۶-۱۱۸.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۳)، *جریانها و سازمانهای سیاسی مذهبی ایران (سالهای ۱۳۵۷-۱۳۲۰)*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- جمعی از نویسندگان، (مرکز مدیریت تربیتی و طرح صالحین سازمان بسیج مستضعفین) (۱۳۸۹)، *مخاطب شناسی*، تهران: انتشارات مدیریت پژوهش و تدوین متون معاونت تربیت و آموزش.
- حجتی، محمدباقر، (۱۳۷۰)، *اسلام و تعلیم و تربیت*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حرعاملی، محمدبن حسن، (۱۳۸۰)، *وسائل الشیعه*، قم: انتشارات نهانندی.
- خانی، فزیله و احمدی، منیژه (۱۳۸۸). تبیین عوامل مؤثر بر مشارکت زنان در تصمیم‌گیری‌های اقتصادی-اجتماعی در مناطق روستایی (مطالعه موردی: محدوده‌ی روستای چیر-یامچی شهرستان زنجان). *پژوهش زنان*، 7 (4): 95-113.
- خدایاری فرد، محمد، (۱۳۷۳)، *مسائل نوجوانان و جوانان*، تهران، انتشارات اولیاء و مربیان.
- خلیلی، محسن (۱۳۸۶). آسیب شناسی مشارکت زنان در جامعه معاصر ایران. *فصلنامه زن در توسعه و سیاسی* (پژوهش زنان). (18) 2، 165-186.
- دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه (۱۳۷۶)، *بایستگی ترمیم حوزه*، گزارش، قم، آذر و دی.
- دلاواله، پیتر (۱۳۷۰)، *سفرنامه (قسمت مربوط به ایران)*. ترجمه و شرح از شجاع‌الدین شفا. تهران: علمی فرهنگی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، *لغتنامه دهخدا*، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ذاکری، علی اکبر (۱۳۷۵)، *نگرشی به متون آموزشی حوزه*، حوزه
- راوندی، سعید بن هبه الله قطب الدین (۵۷۳ق): *الدعوات*، قم، مدرسه امام مهدی عج، ۱۴۰۷ق، چاپ: اول.
- رشیدرضا، محمد، (۱۴۲۱ ه. ق)، *تفسیر المنار*، بیروت، دارالمعرفه، ج ۱۰.

- رضادوست، کریم؛ حسین زاده، علی و عابدزاده، حمید (۱۳۸۸). بررسی عوامل مؤثر در مشارکت اجتماعی شهروندان، جامعه شهری شهر ایلام. *جامعه‌شناسی کاربردی*، 3(20): 97-110.
- رضایی، علی (۱۳۸۲)، *جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی*، انتشارات مؤسسه فرهنگی تفلین.
- رضایی، علی، *جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی*، قم، مؤسسه فرهنگی تفلین، ۱۳۸۲، ص ۲۵۷.
- رضایی، م (۱۳۸۱)، *بررسی تأثیر محیط‌های آموزشی بر نگرش‌های دانشجویان دوره‌های بلند مدت علمی-کاربردی*، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، معاونت آموزشی، پژوهشی و فرهنگی، مرکز برنامه‌ریزی و آموزش نیروی انسانی.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۷۶)، *شیوه‌های تحصیل و تدریس در حوزه‌های علمیه*، قم.
- رضوی الهاشم، بهزاد (۱۳۸۸). تحلیل جایگاه مشارکت زنان در فرآیند توسعه سیاسی - اجتماعی انقلاب اسلامی ایران. *اطلاع‌رسانی و کتابداری*، شماره ۲۱، ۶۰-۷۳.
- رهنورد، فرج‌الله و حسینی، زهرا (۱۳۸۷) عوامل مؤثر بر توانمندسازی زنان، *پژوهش زنان*، دوره ۶، شماره ۱، ۱۱۸ - ۱۰۵.
- زاهدی، مرتضی (۱۳۸۵)، *نظریه تربیتی اسلام*، تهران: مؤسسه فرهنگی صابره.
- زنان و توسعه، پژوهشکده زنان دانشگاه الزهراء، مجموعه گزارش‌های همایش چالش‌ها و چشماندازهای توسعه. سبکتکنیریزی، قربانعلی. (۱۳۷۳). تبیین رابطه بین میزان تحصیلات زنان روستایی با میزان مشارکت اجتماعی آنها، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- سفیری، خدیجه و صادقی، مریم (۱۳۸۸). مشارکت اجتماعی دانشجویان دختر دانشکده‌های علوم اجتماعی دانشگاه‌های شهر تهران و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن. *جامعه‌شناسی کاربردی*، 20 (2): 1-34.
- سلیمان‌الراوندی، محمد، (۱۳۶۴)، *راحة الصدور*، تهران، امیرکبیر.
- شادی‌طلب، زاله (۱۳۸۲). مشارکت اجتماعی زنان. *پژوهش زنان*، 1 (3): 141-176.
- شرفی، محمدرضا (۱۳۷۹)، *تربیت اسلامی با تأکید بر دیدگاه‌های امام خمینی*، تهران: انتشارات پنجره.
- شورای عالی حوزه علمیه (۱۳۷۴)، *نقاط قوت نظام حوزوی*، گزارش، قم، تابستان.
- شورای عالی حوزه علمیه (۱۳۷۶)، *دستاوردهای اجلاس‌های بررسی نظام آموزشی حوزه*، گزارش، قم، تابستان.
- شورای عالی حوزه علمیه (۱۳۷۷)، *مصوبات کمیته علمی شورای عالی حوزه*، گزارش، قم، بهار.
- شورای عالی حوزه علمیه (۱۳۷۹)، *آموزش در حوزه علمیه*، گزارش، قم، تابستان.
- شورای عالی حوزه علمیه (۱۳۷۹)، *مصوبات شورای عالی حوزه*، گزارش، قم، تابستان.
- شورای عالی و مدیریت حوزه علمیه (۱۳۷۹)، *منشور ولایت*، قم: مؤلف، تابستان.
- صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۸۶)، *تاریخ ادبیات در ایران*، تهران: انتشارات فردوس.
- صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۶۳)، *آموزش و دانش در ایران*، تهران: نشر نوین.

- صفت گل، منصور (۱۳۸۱)، ساختار نهاد و اندیشه ی دینی در ایران عصر صفوی. تهران: رسا
- ضرابی، عبدالرضا، (۱۳۷۹)، نقش و عملکرد مسجد در تربیت، مجله معرفت، شماره ۳۳.
- ضوابطی، مهدی (۱۳۷۹)، پژوهشی در نظام طلبگی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب. تابستان.
- ضیائی، کیوان (۱۳۸۹) تعیین شاخص های توانمندسازی زنان و نیازسنجی منطقه ای در زمینه توانمندی آنها در شهر تهران، دفتر مطالعات فرهنگی و اجتماعی شهرداری تهران.
- طبرانی(۳۶۰ق): المعجم الكبير، تحقیق:حمدي عبدالمجيد السلفی، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی تا، چاپ:دوم.
- طه الولی، (۱۴۰۹ق)، المساجد فی الاسلام، بیروت، دارالعلم للملایین.
- العسکری، السید المرتضی (۱۴۰۸ ه.ق)، المعالم المدرستین، تهران: بنیاد بعثت
- عفتی، محمد و کیوریان، مجید (۱۳۷۶). مشارکت اجتماعی زنان در روستاهای مازندران، تهران: معاونت ترویج و مشارکت مردمی.
- علاء الدین، سید محمد رضا (۱۳۸۰)، نگرشی نو به تربیت کودکان و نوجوانان، اصفهان: انتشارات پیام صادق.
- علامه طباطبائی، محمد حسین (۱۳۵۴)، سنن النبی، ترجمه و تحقیق محمدهادی فقهی، تهران: اسلامیه.
- العمری، احمد ابن یحیی، (۱۳۹۳)، مسالک الابصار فی ممالک الامصار، تهران: سفیر اردهال ج ۱.
- عناصری، جابر (۱۳۸۱)، سلطان کربلا. تهران: زرین و سیمین.
- غزالی، محمد، (۱۳۲۲)، فاتحة العلوم، مصر: مطبعة الحسينیه.
- غنیمه، عبدالرحیم، (۱۳۷۲)، دانشگاه های بزرگ اسلامی، ترجمه نورالله کسای، تهران، دانشگاه تهران.
- فاستر، مایکل ب (۱۳۷۳). خداوندان اندیشه سیاسی، ج ۱، ترجمه جواد شیخ الاسلامی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- فخرالدین رازی، التفسیر الكبير، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۱ ق، ج ۱۶، ص ۹ - ۱۰
- فخرایی، سیروس (۱۳۷۶). جامعه شناسی موانع فرهنگی مشارکت اجتماعی زنان در ایران. مجموعه مقالات چهارمین گردهمایی سیمای زن در جامعه: زن و توسعه فرهنگی. تهران: مرکز پژوهش های بنیادی دانشگاه الزهرا (س)، ۸۱-۹۲.
- فرحی، مجتبی (۱۳۸۰)، زندگی در آینه اعتدال، بوستان کتاب قم، (انتشارات دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم) چاپ اول.
- فروغ مسجد، (۱۳۸۳)، مجموعه سخنرانی ها، کمسیون ها و مقالات سومین همایش بین المللی هفته ی جهانی گرامیداشت مساجد، مرکز رسیدگی به امور مساجد.
- فرهادی، محمد (۱۳۷۶)، بررسی عوامل جذب و دفع جوانان در مساجد تهران، مجله مطالعات راهبردی بسیج، شماره ۱۵.

- فرهادیان، رضا (۱۳۷۳)، آنچه معلمان و مربیان باید بدانند، قم: انتشارات رثوف.
- فرهادیان، رضا (۱۳۹۰)، والدین و مربیان مسئول، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- فلسفی، محمدتقی، (۱۳۴۸)، گفتار فلسفی؛ جوان از نظر عقل و احساسات، تهران: هیئت نشر معارف اسلامی.
- قائمی، علی، (۱۳۶۳)، شناخت، هدایت و تربیت نوجوانان، تهران، امیری.
- قرائتی، تقی، (۱۳۹۰)، آیین امامت مسجد، قم: زینتی.
- قشیری نیشابوری، مسلم بن الحجاج (۲۶۱ق): صحیح المسلم، بیروت، دارالفکر، ۱۴۲۴ق، چاپ: اول.
- قنبری، ق (۱۳۷۴)، شیوه های گرایش جوانان به فرهنگ نماز در استان چهارمحال و بختیاری، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی چهارمحال و بختیاری
- کریمی، عبدالعظیم (۱۳۸۲)، نکته های روانشناختی در تربیت دینی فرزندان، تهران: انتشارات ستاد اقامه نماز.
- کسروی، احمد (1379)، شیخ صفی و تبارش. تهران: فردوس.
- کلینی (ره)، محمدبن یعقوب، (۱۳۸۲)، اصول کافی، مترجم سید جواد مصطفوی، چاپ علمیه اسلامیه.
- کاظمی، ع. و فرجی، م (۱۳۸۱)، بررسی رابطه استفاده از اینترنت و ماهواره با وضعیت دینداری دانش‌آموزان و دانشجویان، مرکز تحقیقات، مطالعات و سنجش برنامه های صدا و سیما.
- کتابی، محمود؛ یزدخواستی، بهجت؛ فرخی راستابی، زهر (۱۳۸۲) توانمندسازی زنان برای مشارکت در توسعه. فصلنامه پژوهش زنان، شماره ۷.
- گال، مردیت دامین، (۱۳۹۱)، روش های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روانشناسی، ترجمه احمدرضا نصر و همکاران، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- گروسی، سعیده، ۱۳۸۴، بررسی تاثیر باورهای قالبی بر نابرابری جنسیتی در خانواده. رساله دکتری دانشگاه شیراز.
- مالکی، ورام بن ابی فراس، تنبیه الخواطر و نهه النواظر، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- متن جزوه کمیسیون راهکارهای توسعه منابع انسانی و جذب جوانان کمیسیون تخصصی راهکارهای توسعه کمی و کیفی مساجد و چگونگی جذب جوانان.
- مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۴ ق)، بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الاثمه الاطهار، بیروت، داراحیاء التراث العربی، چاپ سوم.
- محدثی، جواد (۱۳۸۱)، فرهنگ عاشورا. قم: معروف.
- محمد بن سعد، (۱۹۸۵ م)، الطبقات الكبرى، بیروت، داربیروت، ج ۱.
- محمد بن عمر واقدی، (۱۹۸۹ م)، المغازی، بیروت، مؤسسه الاعلمی.
- محمد صدوق، (۱۳۸۵ ق)، علل الشرایع، نجف، المكتبة الحیدریه، ج ۲.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۷)، سیره نبوی، تهران: انتشارات صدرا.

- مطهری، مرتضی (۱۳۹۲)، ده گفتار، قم: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۶۶)، گفتارهای معنوی، تهران، انتشارات صدرا،
- مطهری، مرتضی، (۱۳۸۱)، مجموعه آثار شهید مطهری، ج ۱۹، تهران: صدرا، چاپ سوم.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۱)، حماسه حسینی، تهران: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ج ۲، چاپ اول.
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۶۳)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ج ۷.
- مکی السباعی، محمد، (۱۳۷۳)، نقش کتابخانه های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ترجمه علی شکویی، تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
- موحد، مجید؛ عنایت، حلیمه و پورنعمت، آرش (۱۳۸۷). بررسی رابطه میان سرمایه اجتماعی و مشارکت سیاسی زنان. *علوم انسانی و اجتماعی*، ۸ (۱): ۱۹۰-۱۶۱.
- مؤسسه فرهنگی قدر ولایت (۱۳۷۷)، واحد تحقیقات. *خواص و لحظه های تاریخ ساز*، جلد اول. تهران: مؤسسه ی فرهنگی قدر ولایت.
- میرزا حسین نوری، (۱۴۱۴ق)، *مستدرک الوسائل*، قم، موسسه آل البیت(ع) لاحیاء التراث، ج ۳.
- میرزایی اهرنجانی، حسن (۱۳۸۱)، ارائه مدل سه بعدی تحلیل مبانی فلسفی و زیرساخت های بنیادین تئوری های مدیریت، *مجله دانش مدیریت*، سال پانزدهم، شماره ۵۶.
- نراقی، مهدی (۱۳۷۶)، *علم اخلاق اسلامی*، تهران: انتشارات حکمت.
- نوبهار، رحیم، (۱۳۷۶)، *کوی دوست*، تهران، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- نوذری، عزت الله (۱۳۸۱)، *تاریخ اجتماعی ایران (از آغاز تا مشروطیت)*. تهران: خجسته
- نوروزی، فیض اله و بختیاری، مهناز (۱۳۸۸). مشارکت اجتماعی و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن. *فصلنامه راهبرد*، 18 (53): 249-269.
- ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی (۶۰۵ق): *مجموعه ورام*، قم، مکتبه فقیه، ۱۴۱۰ق، چاپ اول.
- ویلفرد کنت ول اسمیت، (۱۳۵۶)، *اسلام در جهان امروز*، ترجمه حسنعلی مهروری، تهران، دانشگاه تهران.
- یاری، ع. (۱۳۹۳)، *بررسی رابطه ی میان دین داری، سلامت روانی و شادکامی در زنان*، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- یازرلو و همکاران، (۱۳۹۲)، تدوین الگویی از عوامل مؤثر بر رضایت نمازگزاران از مساجد و رابطه آن با وفاداری، *مجله فرهنگ سازمانی*، دوره ۱۱، شماره ۳.
- یزدانی، عنایت اله (۱۳۷۵). مشارکت سیاسی و اجتماعی زنان؛ ضرورتها و راهبردها، *پیام زن*، شماره ۶۰.
- Kézdy, A., Martos, T., Boland, V., & Horváth-Szabó, K. (2015). Religious doubts and mental health in adolescence and young adulthood: The association with religious attitudes. *Journal of Adolescence*, xxx, 1-9.

- Koenig, H. G., Berk, L. S., Daher, N. S., Pearce, M. J., Bellinger, D. L., Robins, C. J.,... & King, M. B. (2014). Religious involvement is associated with greater purpose, optimism, generosity and gratitude in persons with major depression and chronic medical illness. *Journal of psychosomatic research*, 77(2), 135-143.
- Koenig, H. G., Pearce, M. J., Nelson, B., & Erkanli, A. (2016). Effects on Daily Spiritual Experiences of Religious versus Conventional Cognitive Behavioral Therapy for Depression. *Journal of religion and health*, 55(5), 1763-1777.
- Watson, P. J., Chen, Z., & Ghorbani, N. (2014). Extrinsic cultural religious orientation: Analysis of an Iranian measure in university students in the United States. *Journal of Beliefs & Values*, 35(1), 61-78.
- Wink, P., Ciciolla, L, Dillon, M., & Tracy, A. (2007). Religiousness, spiritual seeking, and personality: Finding from a longitudinal study. *Journal of Personality*, 75, 20-51.

